

155.2 91ST

resultaten oplevert: verhoging van de welvaart en vrijheid. Dat men zijn bondgenoten en partners en ontwikkelingsstrategieën niet kiest op basis van Westerse ideologische categorieën, maar op basis van een andersoortige analyse, op basis van de werkelijke krachtsverhoudingen in zo'n samenleving, de werkelijke ontwikkelingen en trends.

Hierover had in de UCV zinnig kunnen worden gediscussieerd. Die kans hebben de volksvertegenwoordigers voorbij laten gaan. Dat Pronk zijn beleid kan voortzetten, is een geluk bij een ongeluk. Maar het wordt toch tijd dat er aan dat ongeluk eens wat wordt gedaan.

LIBRARY IRC
PO Box 93190, 2509 AD THE HAGUE
Tel.: +31 70 30 689 80
Fax: +31 70 35 899 64
BARCODE: 0295
155.2 91ST

Verschenen in de serie Clingendael Cahiers

Voorlopige plaatsbepaling Beschouwingen over internationale vraagstukken 1961-1990

door H. J. NEUMAN

De afgelopen dertig jaar heeft de schrijver van deze bundel dikwijls commentaar geleverd op internationale gebeurtenissen en ontwikkelingen. Soms schreef of sprak hij voor kleine gezelschappen. Maar meestal richtte hij zich tot een breed publiek van lezers, kijkers en luisteraars, waarbij hij telkens aandacht vroeg voor de rol van enkelingen in de internationale politiek. De ene keer was zijn commentaar heet van de naald, bij andere gelegenheden kon hij zich wat meer afstand van zijn onderwerp veroorloven. Van elk van deze soorten commentaar zijn voorbeelden opgenomen. Zodoende is een kaleidoscopisch beeld ontstaan van drie decennia internationale betrekkingen.

In dit *Clingendael Cahier* komen ook enkele wat langere beschouwingen voor, die niet eerder zijn gepubliceerd. In één daarvan, 'Lubbers en zijn anti-revolutionairen', komt Neuman terug op een onderwerp dat hij eerder in zijn Nijmeegse oratie heeft behandeld, te weten de omstandigheden die in december 1979 voor de toenmalige Nederlandse regering aanleiding zijn geweest bij het NAVO-dubbelbesluit over de kernwapens een voorbehoud uit te spreken.

De publikatie van *Voorlopige plaatsbepaling* valt samen met het vertrek van de auteur als directeur van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.

Voorlopige plaatsbepaling. Beschouwingen over internationale vraagstukken 1961-1990

door H. J. Neuman

Clingendael Cahier nr. 16, december 1990

Prijs f 35,-, ISBN 90-5031-024-9

Dit *Clingendael Cahier* is verkrijgbaar bij de boekhandel en bij het Instituut Clingendael, Postbus 93080, 2509 AB Den Haag.

Informatie bij Clingendael Voorlichting, tel.: 070-3245384 tst. 211/212.

155.2-91ST-8295

Stedelijke armoede en verarming op de woningmarkt in de Derde Wereld

SJOUKJE VOLBEDA en COR DIJKGRAAF

Lang is gedacht dat we stedelijke armoede kunnen aanpakken door het creëren van werkgelegenheid. Onder meer door het boek van De Soto, dat in beleidskringen veel aandacht heeft gekregen, is dit beleid genuanceerd tot het scheppen van werkgelegenheid in vooral de informele sector.¹ Verwacht wordt dat indien de stedelijke armen werk hebben en geld verdienen, zij zelf in staat zijn voor hun huisvesting te zorgen: de 'self-help'-strategie. Daarbij blijkt bij nader onderzoek weliswaar lang niet altijd van zelf-bouw sprake te zijn, maar toch wel van bouwen in eigen beheer.

Prong stelt in zijn analyse van de stedelijke armoede en in het bijzonder in het voorgestelde beleid om die armoede aan te pakken, eveneens de werkgelegenheid centraal.² Deze beleidslijn is uiterst belangrijk bij de bestrijding van de stedelijke armoede. Bestaanszekerheid in de stad wordt echter niet alleen vergroot door het scheppen van meer werkgelegenheid (in de informele economie), maar ook door betere voorwaarden voor huisvesting van het arme deel van de bevolking te creëren. Gebleken is dat in de snel groeiende steden de mogelijkheden voor het vinden van een plek om te wonen steeds verder afnemen, waardoor enerzijds meer en meer stedelingen een steeds groter deel van hun inkomen aan hun schamele huisvesting moeten besteden, en anderzijds de zwakste groepen, waaronder veel kinderen, alleenstaande moeders en oudere vrouwen, het zonder enige vorm van huisvesting moeten stellen. Overigens neemt ruraal-urbane migratie, jarenlang de motor van de stedelijke groei in de Derde Wereld, af ten opzichte van de natuurlijke aanwas, die thans twee derde van de groei bepaalt van veel steden in Azië en Latijns-Amerika, maar in Afrika vaak (nog) minder dan de helft.

De volkswijken, die een steeds groter deel van de niet-westerse steden beslaan, ondergaan een onge-

kende verdichting. Groeiende bijvoorbeeld de bevolking van Groot-São Paulo (Brazilië) in de periode 1970-1980 met 44% die van de volkswijken nam in dezelfde periode en in dezelfde regio toe met 446%.

De bevolking van Bombay (India) verdubbelde in de periode 1970-1990 tot 9 miljoen inwoners. Het aantal bewoners van krottenwijken vertienvoudigde in dezelfde periode. De Bombay Board bouwde in de periode 1981-1991 2.000 woningen per jaar en in de particuliere sector werden jaarlijks 12.000 woningen voltooid. De jaarlijkse toename van de woningbehoefte bedroeg echter 60.000 eenheden. Ook hier heeft in de oude woon- en krottenwijken een gigantische verdichting plaatsgevonden.³

De overgrote meerderheid van de snel groeiende stedelijke bevolking komt volgens de jongste schattingen van de UNDP in de informele sectoren van de woningmarkt terecht: de formele sector produceert slechts zelden meer dan 20% van de nieuwbouwproductie in de steden in de Derde Wereld.⁴ Overbevolking is een groot probleem in de binnenstedelijke krottenwijken, waar het aanbod van informele huisvesting sterk beperkt is en waar regelgeving het aanbod van huurwoningen ontmoedigt. Het UNDP-rapport noemt enkele voorbeelden: in Kumasi (Ghana) wonen drie van de vier huishoudens in één kamer. In Calcutta geldt dit voor de helft van de bevolking en in Mexico City en de meeste Afrikaanse steden leeft een derde in dergelijke omstandigheden. Gezinnen maken zelfs bij toerbeurt gebruik van dezelfde woning op verschillende uren van de dag. Uit andere bron blijkt dat de bewoningsdichtheid van de binnenstedelijke, illegale huureenheden (*cortiços*) in São Paulo gestegen is tot gemiddeld 7 personen per kamer.⁵

(1) H. de Soto, *El otro sendero*, Lima, 1986.

(2) Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Een wereld van verschil, Nieuwe kaders voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig*, 21 813 nrs. 1-2, 1990.

(3) P. S. A. Sundaram, *Bombay, Can It House Its Millions?*, New Delhi, 1989.

(4) UNDP, *Human Development Report 1990*, New York 1990, Ch. 5, blz. 85-95.

(5) S. Volbeda, 'Housing and Survival Strategies of Women in Metropolitan Slum Areas in Brazil', in: *Habitat International*, Vol. 13, No. 3, 1989, blz. 157-171.

Dr. S. Volbeda is gastdocent aan het Onderzoeksinstituut voor Technische Bestuurskunde van de Technische Universiteit te Delft. Ir. C. Dijkgraaf is directeur van het Institute for Housing Studies te Rotterdam.

Daarnaast zijn er steeds grotere groepen bewoners die aan de onderkant uit de woningmarkt gedrukt worden, hetgeen zich manifesteert in een ongekend hoge toename van het aantal straatbewoners. De huidige Joint Secretary for Housing van het Ministry for Urban Development in Delhi, P.S.A. Sundaram, komt in zijn studie over Bombay van 1989 tot conclusies die echter een bredere betekenis hebben dan alleen Bombay:

a het resultaat van de pogingen van de lokale overheid bij te dragen tot sociale woningbouw is nauwelijks noemenswaardig;

b meer dan 40% van de krottenwijkbewoners in deze stad betaalt huur voor de schamele onderkoms of het gedeelte daarvan waarin zij wonen; en

c 97% van de straatbewoners heeft een inkomen, zij het onregelmatig (en ook zij dragen bij aan het totale stedelijke inkomen).

Deze laatste conclusie brengt ons op het volgende. Meer algemeen kan worden gesteld dat steden een motor voor economische ontwikkeling zijn. In Manila woont slechts 13% van de Filipijnse bevolking, maar zij levert wel 33% van het bruto nationaal produkt (BNP). De nog geen 10% van de Braziliaanse bevolking die in São Paulo woont, vertegenwoordigt c. 25% van het BNP. Dergelijke voorbeelden zijn er te over.

Lang zijn de stedelijke armen, de bewoners van de krotten- of volkswijken, gezien als marginalen, die niets bijdragen aan de 'ontwikkeling' en die uit de steden geweerd dienen te worden. Onder andere door de studie van Perlman (1976) is een einde gekomen aan de mythe van de marginaliteit: de armen, de lage-inkomenscategorieën, leveren een niet onbelangrijke bijdrage aan de stedelijke economie.⁶ Bovendien zijn steden de grotere bronnen van nationale, deelstaat-, provinciale en lokale belastingopbrengsten, die in veel gevallen die van rurale gebieden, niet alleen per hoofd maar vaak zelfs in absolute zin, overtreffen. De positieve economische functies van steden kunnen dan ook aan effectiviteit winnen door verbetering van infrastructuur, stedelijke voorzieningen en huisvesting (*shelter*).⁷

Ondanks de doorbraak van deze visie dat steden, inclusief de armen die er wonen, een belangrijke bijdrage leveren aan het draaiend houden van de nationale motor, is toegang tot de woningmarkt(en) bepaald niet navenant verbeterd. Vrijwel overal is het aandeel van krottenwijk- en straatbewoners onevenredig gestegen ten opzichte van de totale urbane bevolking en ook meer dan op grond van de (scheve) inkomensverdeling zou mogen worden verwacht. Verdelen we de woningmarkt in sectoren, dan blijkt dat de lage inkomensgroepen geen enkele toegang

hebben tot de reguliere huur- of koopwoningmarkt en dat zij vrijwel geheel op de *self-help sector* zijn aangewezen. Het tekort aan bouwgrond en woningen drijft de prijzen op, zelfs in de krottenwijken. Helaas moeten we stellen dat dit prijsopdrijvende effect zich des te meer doet gelden in die sectoren waar de vraag het snelst toeneemt: in de *self-help* segmenten van de woningmarkt.

Het ontbreekt de armen ook aan toegang tot infrastructuur en stedelijke voorzieningen als water, sanitair, elektriciteit en gezondheidszorg. Zij zijn in overgrote meerderheid arm, niet omdat ze geen inkomen hebben, maar omdat bij hun inkomen geen passende huisvesting is te vinden, of omdat zij een veel te groot gedeelte van dat inkomen aan het huren van woonruimte moeten besteden. Een voorbeeld: in Bandung (Indonesië) konden de schoonmakers, portiers en andere laagbetaalden van het ziekenhuis geen lid worden van de woningbouwvereniging. De huur van hun eenkamerverblijf in de kampong was zo hoog, dat zij niet konden sparen. Toch was de huur van deze ene kamer even hoog als de rente en aflossing van een kleine, uit te breiden koopwoning. De stap over de drempel van de woningbouwvereniging kon echter zonder hulp van buiten niet worden gemaakt.

In ontwikkelingslanden is het huis niet alleen slaap- en woonplaats, maar ook de plaats voor 'aanvullende' werkgelegenheid, veelal voor vrouwen en kinderen. Het adjectief 'aanvullend' is daarbij veelal misplaatst. Toegang tot water, elektriciteit en telefoon in de wijk is daarbij van steeds groter belang. Merkwaardig is dat in veel studies wordt gesproken over de informele sector, maar dat de verbinding naar de informele *woonsector* niet wordt gemaakt. Een goede woonruimte betekent niet alleen gezonder leven en daarmee een grotere participatie in het productieproces, maar ook het vergroten van de bestaansbasis door de mogelijkheid tot gezinsinkomen via huisarbeid of de verhuur van kamers. Bij verlies van de woning zijn het juist vrouwen en kinderen die niet alleen het dak boven hun hoofd kwijtraken, maar tevens hun werkplek en bron van inkomsten.

Bij een verdere veronachtzaming van deze ontwikkelingen op de woningmarkt kan het algemene proces van verarming door het schepen van werkgelegenheid *alleen* niet worden opgelost of tegengegaan. Ingrijpen op de arbeidsmarkt door het vergroten van het aanbod in de werkgelegenheid zal dan niet het verwachte effect kunnen hebben, maar in het ergste

(6) J. Perlman, *Myth of Marginality, Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro*, Berkeley, Univ. of California Press.

(7) E. A. Wegelin, 'New approaches in urban services delivery', in: *Cities*, augustus 1990, blz. 244-258.

geval meer weg hebben van 'dweilen met de kraan open': volgens een schatting van INESC besteden in een middelgrote stad als Brasilia (c. 2 milj. inwoners) de lagere en lagere-middeninkomenscategorieën⁸ al tot 80% van hun inkomen aan huisvesting en schieten de huren vooral in de 'goedkope' sectoren nog verder omhoog. In veel steden in Latijns-Amerika, Azië en mindere mate ook in Afrika, zijn omvangrijke verschuivingen op de woningmarkt te constateren nu 'men' op grote schaal in de woninghiërarchie omlaag verhuist, in een poging ten minste een klein deel van het inkomen voor andere zaken dan huisvesting te kunnen besteden. Terecht vroeg Gilbert zich af of de zo geprezen *self-help* strategie ook voldoet in een recessie en niet alleen bij economische groei.⁹ De door hem geresumeerde individuele antwoorden leiden alle tot een verdichting van de bestaande wijken en tot het fenomeen van omlaag verhuizen in de woninghiërarchie. Kortom, er zullen geïntegreerde programma's nodig zijn waarin, naast aandacht voor verruiming van het aanbod van werkgelegenheid in de informele sector, ook het aanbod in de 'goedkope' sectoren op de woningmarkt wordt vergroot. Concreet valt te denken aan:

- verruiming van de grondmarkt voor de zelfbouwsectoren voor de lage en lagere-middeninkomenscategorieën;
- verruiming van kredietmogelijkheden voor de lage en lagere-middeninkomenscategorieën ten behoeve van informele nieuwbouw;
- verbetering van infrastructuur en stedelijke voorzieningen en vooral van de toegang van armen daartoe;
- verbetering van werkgelegenheid via huisvesting, infrastructuur en stedelijke voorzieningen (direct en indirect);
- legalisering van de informele woonsector als zodanig; en
- vooral ook verbetering van de toegang van vrouwen tot grondeigendom, krediet, woonrecht, infrastructuur, stedelijke voorzieningen, en natuurlijk ook werkgelegenheid.

Daarnaast dient de gigantische druk op de goedkopere sectoren van de woningmarkt(en) verlicht te worden door het tekort van alle goedkope en middenklassewoningen te verkleinen; niet door letterlijk te bouwen, maar wel door institutionele hulp.

De stelling dat investeringen in huisvesting geen produktieve investeringen zijn is niet alleen aangevochten in o.a. studies van de Wereldbank, maar lijkt in de geschetste context van de zeer omvangrijke verschuivingen op de woningmarkt(en) alle relevantie te verliezen; willen wij greep krijgen op de stedelijke armoede, dan kunnen we de structurele problema-

tiek van de volkshuisvesting niet langer veronachtzamen. Verbetering van de werkgelegenheid zal immers bij een zeer sterke afname van de mogelijkheden tot zelfbouw voor de armere delen van de bevolking en de opwaarte druk op de woonlasten (die in de goedkope sectoren van de woningmarkt ook nog eens onevenredig stijgen, omdat de vraag daar het sterkst toeneemt) niet zonder meer tot een verbetering van de inkomenspositie leiden. Sterker nog, verbetering van de werkgelegenheid zal het verslechteren van de woonsituatie onvoldoende kunnen indammen. In beleidstermen betekent dit dat, waar stedelijke armoedebestrijding gericht is op verbetering van de onderhandelingspositie van de zwakke groepen in de stedelijke samenleving, deze doelstelling met het verbeteren van werkgelegenheid alléén onvoldoende verwezenlijkt kan worden, omdat minstens de helft van de bevolking in heel veel steden al een ongekend groot en nog steeds toenemend deel van het inkomen aan huisvesting (en stedelijke voorzieningen) moet besteden.

Niet alleen op de arbeidsmarkt zijn vooral vrouwen en kinderen de dupe van de verslechterende omstandigheden, maar ook op de woningmarkt, inclusief de toegang tot stedelijke voorzieningen en infrastructuur. Zij zijn structureel (in alle sectoren) de zwakke partijen.

Het geschetste beeld is vooral gebaseerd op een analyse van de woningmarkt als geheel, waarin niet alleen naar de vraagzijde, maar naar ook de ontwikkelingen aan de aanbodzijde wordt gekeken. Hoewel een dergelijke probleemanalyse voor volkshuisvesting in Nederland niet ongebruikelijk is, ziet men voor de niet-westerse context nog wel eens dat men zich beperkt tot factoren die een rol aan de vraagzijde spelen. We mogen de aanbodzijde in onze probleemanalyse niet vergeten omdat het de enige verklaring is waarom de excessieve groei en verdichting van de volks-/krottenwijken zoveel groter zijn dan de verarming als zodanig, terwijl landelijk de prijzen van huisvesting minder gestegen zijn dan die van voedsel. In beleidstermen dient uiteindelijk de conclusie getrokken te worden dat we juist aan de aanbodzijde

(8) Volgens de inmiddels van overheidszijde aanvaarde berekeningen van een groep economen onder leiding van Jaguaribe (1989) vormen in Brazilië de lagere inkomenscategorieën 41% van de bevolking; samen met de lagere-middeninkomenscategorie (totaal 65,1%) leven zij onder de laagste van de twee armoedegrenzen van de Wereldbank van US \$ 275 per hoofd, de zg. 'extreme poverty line' ofwel het bestaansminimum van India. World Bank, 1990, *World Development Report 1990* en H Jaguaribe e.a., *Brasil, Reforma ou caos*, Vozes, Rio de Janeiro, 1989.

(9) A. Gilbert, 'Housing During Recession: Illustrations from Latin America', in: *Housing Studies*, Vol. 4, No. 3, biz. 155-167.

dienen in te grijpen; niet in de zin van bouwen, wel in de zin van verbetering van toegang tot krediet en tot grond voor de informele woningmarkt.

Puntsgewijs doen zich *op grote schaal* de volgende ontwikkelingen voor aan de *vraagzijde*:

a de urbanisatie als gevolg van ruraal-urbane migratie en in toenemende mate als gevolg van natuurlijke aanwas in de steden (*Human Development Report 1990*, UNDP;

b het omvangrijke proces van verarming: een geweldige toeneming van het nominale aantal huishoudens dat van een laag inkomen moet leven; dit proces structureert in hoge mate de huidige dynamiek op de stedelijke woningmarkt(en) in ontwikkelingslanden;

c de omvangrijke verschuivingen op de woningmarkt(en): het op grote schaal omlaag verhuizen in de woninghiërarchie; en

d de zeer sterke groei van de volkswijken (krottenwijken): vooral qua dichtheid, meer dan qua toename van hun oppervlak.

Wat betreft de *aanbodzijde* baseren wij ons vooral op de situatie in Brazilië, waar het volkshuisvestingsbeleid het beste als een *hands off policy* gekarakteriseerd kan worden:

a het proces van *elitization* van de woningmarkt: door een systematische verslechtering van de toegang tot de midden- en lage-klassewoningen wordt de markt van binnenuit verkleind. (De nieuwbouwprijzen stijgen sneller dan de lonen; de verkoopprijzen stijgen sneller dan de produktiekosten van de woningen. Gevolg: accumulatie van onverkochte voorraden, werkloosheid en ondercapaciteit in het bouwbedrijf; er wordt niet gebouwd voor de lage-inkomenscategoriën en steeds minder voor de middenklassen, terwijl dat wat er gebouwd wordt voor de hoge inkomens minder in aantal en steeds duurder wordt, waardoor de kredietbehoefte in deze sector toeneemt en de kredietmogelijkheden voor de midden- en lagere inkomens afnemen)¹⁰ Het achterblijven van de nieuwbouw, zelfs in de sectoren waar een effectieve (koopkrachtige) vraag bestaat, leidt tot een verdichting in de bestaande woningvoorraad;¹¹

b de afscherming van de grondmarkt, zodanig dat de toegang tot grond voor aankoop, bezettingen en – in mindere mate – illegale opdelingen steeds effectiever aan het volk wordt ontzegd. Zo ligt naar schatting 48% van de grond in de stad São Paulo braak.¹² Daarnaast vormen de tijd en de kosten van openbaar vervoer van de stedelijke periferie naar centra van werkgelegenheid een steeds groter probleem. Beide factoren leiden tot een verdichting van de bestaande volkswijken en tot een toenemend aantal straatbewoners en daklozen. Ook het stedelijk leefmilieu zal verder verslechteren als gevolg van verdichting. Kwa-

liteitsverbetering van de directe leefomgeving van de armen heeft de hoogste prioriteit, schrijft Pronk in zijn nota. Deze kan alleen plaatsvinden als de voortgaande verdichting kan worden afgeremd; en

c de concentratie en centralisatie van bouwconsortia, die exclusieve rechten over grond verwerven, zonder enige sociale controle van lokale besturen. Institutionele versterking is hier urgent.

Conclusie

Er is sprake van verslechterende omstandigheden en toenemende dichtheden in vrijwel alle sectoren (met uitzondering van de uitgesproken rijke sectoren van de woningmarkt) door toeneming van onderhuur en inwoning. De druk op de goedkopere sectoren (de krottenwijken) stijgt echter onevenredig, omdat daar de vraag het sterkst toeneemt.

Dit leidt enerzijds tot *gentrification* van binnenstedelijke, oude, tamelijk rechtszekere krottenwijken en anderzijds – en in veel sterkere mate – tot sterk stijgende prijzen en tot het op grote schaal neerwaarts verhuizen in de woninghiërarchie. Desondanks stijgen de woonlasten dusdanig, dat meer en meer huishoudens uit de markt worden gedrukt. Volgens een recent onderzoek van de Pastoral da Moradia ('pastoraat van het wonen') van de katholieke kerk in Brazilië, is twee derde van de thuislozen in São Paulo slachtoffer van de hoge huren. Zoals overal zijn het de zwakke partijen op de woningmarkt die het eerst de dupe worden: starters en ouderen met een zeer laag inkomen, negatieve inkomensvooruitzichten en een geringe opleiding. Het behoeft geen betoog dat dit onevenredig veel vrouwen en kinderen betreft.

De oplossing van de stedelijke problematiek is niet eenvoudig. Sundaram pleit voor een drastische wijziging in de houding van de overheid ten opzichte van de bevolking, voor een herdefiniëring van de rol van huisvesting, voor een voorwaardenscheppend beleid van de overheid, enz.: kortom, voor een revolutie in het denken. Ook de Nederlandse Habitat Commissie zat destijds op deze lijn. De lage inkomensgroepen nemen actief deel aan het economisch en maatschappelijke leven; 60 tot 80% van de woningen op de stedelijke woningmarkt is produkt van de informele bouwsector. Dat het scheppen van huisvesting in

(10) N.B. Dit proces was al aantoonbaar voordat de economische recessie zich deed voelen (Smolka, *The Brazilian Housing Policy Crisis*, YFHP congress, Lund, 1986).

(11) Buiten Brazilië kwam o.m. Sundaram met betrekking tot Bombay tot eenzelfde bevinding.

(12) S. P. Taschner, *Diagnosis and Challenge on Housing in Brazil*, HPUI-conference, Amsterdam, 1988.

deze informele sector steeds moeilijker wordt, wordt niet veroorzaakt door fluctuaties in het per capita inkomen; de oorzaken dienen veeleer in de institutionele sfeer gezocht te worden. Zowel in de publieke als in de particuliere sector zijn het vooral bestuurlijke belemmeringen die het de armen onmogelijk ma-

ken zelf, in eigen beheer, woon- en werkruimte te realiseren. Versterking van de plannings- en uitvoeringscapaciteit en management van publieke en particuliere sector heeft daarom hoge prioriteit, waarbij de mate van vrouwvriendelijkheid of -blindheid uitdrukkelijk aandacht behoeft.

VERSCHENEN

december 1990

VRAGEN NAAR DE ONBEKENDE WEG **Kernproblemen van de internationale betrekkingen**

De internationale verhoudingen zijn aan diepgaande veranderingen onderhevig. Ontwikkelingen volgen elkaar op in een nauwelijks bij te houden tempo en hun waarde voor de lange termijn is moeilijk te bepalen. Vijftientig Nederlandse deskundigen waagden zich aan een analyse van een hun vertrouwd deelgebied. Het resultaat is een verzameling van uitdagende essays, die zonder uitzondering kernpunten van de internationale verhoudingen raken.

Dit boek is opgedragen aan H. J. Neuman ter gelegenheid van zijn afscheid als directeur van het Instituut Clingendael.

Vragen naar de onbekende weg

Kernproblemen van de internationale betrekkingen

Redactie: S. Rozemond, J. G. Siccama

Eindredactie: P. A. Schregardus, G. J. Telkamp

Auteurs: C. A. van der Klaauw, F. A. M. Alting von Geusau, P. R. Bachr, R. Ph. Bär, G. van Benthem van den Bergh, G. C. Berkhof, B. R. A. van den Bos, M. C. Brands, D. J. M. Corbey, Ph. P. Everts, J. L. Heldring, C. Homan, H. W. Houweling, K. Koch, H. B. M. de Lange, M. van Leeuwen, P. W. Meerts, J. W. van der Meulen, S. Patijn, J. Q. Th. Rood, S. Rozemond, W. J. A. M. Scheelen, J. G. Siccama, A. van Staden, G. J. Telkamp, P. M. E. Volten.

Uitgave: Van Gorcum Assen/Maastricht in samenwerking met Instituut Clingendael.

Prijs: f 45,-, ISBN 90-232-23595-3

Deze bijzondere Clingendael-publicatie is verkrijgbaar bij de boekhandel en het Instituut Clingendael, Postbus 93080, 2508 AB Den Haag, tel. 070-3245384.